

Андрій БЛЕЦЬКИЙ

ПРО “ПОЛОНЬ БЕЩИСЛЕНЬ” І КІЛЬКІСТЬ РУСЬКОГО ВІЙСЬКА ПІД ЧАС БАЛКАНСЬКОЇ КАМПАНІЇ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ХОРОБРОГО ТА НЕОБХІДНІСТЬ НОВОГО ПОГЛЯДУ НА ЇЇ НАСЛІДКИ

На сьогоднішній день дискусійним залишається питання кількості війська князя Святослава під час Балканських кампаній 967–971 рр. Причину дискусій з цього приводу в літературі приховує розбіжність як у повідомленнях візантійських джерел, так і їхня невідповідність даним літописних джерел. Вперше цю проблему поставив ще Александр Чертков¹. Більшість дослідників, що вивчали військово-політичну і соціально-політичну історію Русі IX–XI ст., так чи інше вдавалися до проблеми кількості руського війська балканських кампаній київського князя. Проте в багатьох випадках вони лише або безкритично переказували відомості згаданих джерел, або тільки здійснювали їхній поверховий аналіз. Проблему визначення загальної чисельності кількості руського війська даного періоду не з'ясували навіть спеціальні дослідження його соціальної структури, які провели Борис Греков² та Ігорь Фроянов³. Зокрема, Б. Греков, опонуючи А. Черткову, що першим здійснив спробу шляхом логістичного аналізу обґрунтувати достовірність даних Повісті временних літ (далі – ПVL) про 10000 руського війська⁴, спробував навести аргументом на користь даних Лева Диякона про 60000 “тавроскіфів” лише те, що військо князя Святослава нібито не могло бути меншим, ніж візантійська армія імператора Іоана I Цимісхія⁵. На сучасному етапі наукових досліджень при зверненні до чисельності руського війська у зазначеній війні завдяки використанню власне логістичних принципів зарисувалася тенденція віддавати перевагу даним джерел київської традиції⁶.

Можливо, що одним із головних шляхів вирішення проблеми є філологічний аналіз літописних джерел, зокрема, відповідність певної термінології певним чисельникам, а також критичний розгляд їхніх відомостей через призму джерелознавчого аналізу, що його здійснив Алексей Шахматов, із використанням вже згаданого логістичного принципу. Наступним кроком бачиться розгляд візантійських переказів і співставлення їх свідчень із руськими.

¹ Чертков А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг. *Русский исторический сборник*. Т. 6. Москва, 1843. С. 342–355.

² Греков Б. Д. *Киевская Русь Его же. Избранные труды*. Т. 2 Москва, 1959. С. 320–353.

³ Фроянов И. Я. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. Ленин-

град, 1980. С. 185–215.

⁴ Чертков А. Описание... С. 352–357.

⁵ Греков Б. Д. *Киевская Русь*. С. 333–336.

⁶ Филлюшкин А. “...И бысть их бещисленно, сколько только бог ведает”: представления о количественном составе древнерусского войска в IX–XII вв. в средневековом нарративе *Actes testantibus*. Ленинград, 2011. С. 683–690.

Незаперечним фактом сприймається те, що переважна більшість військо-вих акцій київських князів IX–XI ст. супроти Візантії, як і Хазарії, здійснювала-ся водним шляхом⁷. Тому існує необхідність встановити кількість осіб, здатних вміщатися у лодіях, оскільки руські літописи та візантійські джерела одно-стайні у тому, що на Дунай 967 р. князь Святослав як прибув, так і відбув з нього в липні 971 р. на човнах⁸.

В історіографії не існує істотних розбіжностей поглядів щодо місткості лодій. Так Владімір Мавродін провів аналогію між руськими лодіями–“моноксилами” та запорізькими “чайками” і “дубами”, в яких могло знаходитися по 50–70 чоловік⁹. Але Геннадій Літаврін цілком слушно звернув увагу на очевидний факт: на відмі-ну від руських човнів, запорізькі не ходили через Пороги, оскільки були для цього надто важкими. Тому він визначав місткість перших від 20 до 40 воїнів (max 40)¹⁰.

Ці висновки підтверджує аналіз відомостей Повісті временних літ. Так, у статті 6415(907) р. розповідається про похід князя Олега “на конехъ и в кораблехъ, и бе числомъ кораблей 2000”¹¹. При цьому йдеться про виплату данини (“дані”) на кожного воїна у “кораблехъ” (“по 12 гривне на человека, а в корабли по 40 мужъ”) із подальшим уточненням, що виплата здійснювалась тільки на греб-ців (“на ключ”). У повідомленні під 6453(945) р. про перше посольство деревлян до княгині Ольги вказано на 20 “лучшии мужи” у лодії. Тобто, уточнення про виплату тільки на гребців, яке А. Шахматов цілком оправдано вважав пізнішою вставкою, зменшує суму виплати вдвічі. У даному разі пояснення такого пізнішо-го “уточнення” лежить у контексті самого повідомлення, розпочатого від розпо-віді про рух війська князя Олега суходолом і морем, а закінченого поверненням тільки “на кораблех”¹². Цілком ймовірно, на час укладення договору поблизу Константинополю була присутня лише та частина війська, яка прибула човна-ми. Непрямим свідченням про відсутність на той момент сухопутної частини, або якісь сепаратні військові дії може бути розповідь про “корабля на колеса”. Перероблення первісного тексту зусиллями пізнішого редактора й спонукало його внести до запису уточнююче доповнення про виплату, здійснену власне на гребців. Необхідно відзначити тісну пов’язаність проблеми двох частин війська, які взяли участь у поході, із хронологією, зокрема подіями походу на Константи-нополь 941 р. Відповідно, вона вимагає окремого розгляду.

Ще одним таким аргументом може служити переказ Устюжского літопис-ного зводу (далі – УЛЗ), ніби у човнах знаходилось “по 200 муж”¹³, що може бути

⁷ Константин Багрянородный. Об управ-лении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1989. С. 45–51; Мавродин В. В. Рус-ское мореходство на южных морях. Сим-ферполь, 1955. С. 75, 77; Білецький А. В. Про проблему маршруту походу на Схід князя Святослава Хороброго Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 612: Держава та армія. Львів, 2008. С. 28.

⁸ Лев Диакон. История / Перевод М. М. Копыленко. Москва, 1988. С. 44, 82; Повість временних літ / Переклад В. Яре-менка. Київ, 1990. С. 102, 120.

⁹ Мавродин В. В. Русское мореходство... С. 172–173; Литаврин Г. Г. О юридическом статусе древних русов в Византии *Его же. Ви-зантійские очерки*. Москва, 1991. С. 78–79.

¹⁰ Эварницкий Д. И. Вольности запорож-ских козаков. Санкт-Петербург, 1898. С. 46.

¹¹ Повість временних літ. С. 102, 120; Шах-матов А. А. Разыскания о древнейших рус-ских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 542, 686.

¹² Литаврин Г. Г. О юридическом статусе... С. 80. Шахматов А. А. Начальный свод *Сбор-ник статей и материалов* / Под ред. С. Д. Об-норского. Москва; Ленинград, 1947. С. 119; Повість временних літ. С. 46; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. Москва, 1956. С. 59.

¹³ Устюжский летописный свод / Под ред. К. Н. Сербиной. Москва, Ленинград, 1950. С. 22. Левченко М. В. Очерки... С. 59.

помилкою замість 20 “муж”. На підставі цього тезу Г. Літаврїна про 20–40 воїнів можна уточнити – 20 веслярів + 20 воїнів. Останні, виходячи з цілком слухних міркувань дослідника, не були пасивними пасажирами: “гребли все, но вне всякого сомнения, в две равные смены: необходим был отдых”¹⁴. Коли ж врахувати значно легший шлях Дніпром у бік моря, ніж при поверненні, а також високу воду на початок походу¹⁵, то стає цілком зрозумілим і виправданим полегшений варіант (тільки 20 веслярів) під час руху на Константинополь. Безумовно, відсутність високої води при поверненні з походу вимагала більше фізичних зусиль (кількості робочих рук) при перетягуванні або перенесенні човнів на Порогах. Принагідно хотілося б привернути увагу, що терміни “корабль” і “лодія”, як це зауважив Ніколай Воронін, означають той самий засіб для плавання¹⁶.

Наступний момент, необхідний для визначення, – кількість війська і човнів, які брали участь в походах русів як на Візантію (зокрема, в поході 907 р.) так і на Схід. Так, у ПВЛ під 6415(907) р., як уже згадано, подано 2000 човнів. У реконструкції А. Шахматова Найдавнішого зводу їх чисельність у поході князя Олега подано як сотню¹⁷. Виходячи з наведених розрахунків, кількість воїнів у човнах сягала 2000 (по 20 воїнів у 100 човнах). Отже, загалом руське військо в поході 907 р. могло нараховувати максимум 4000 воїнів (2000 гребців + 2000 “пасажирів” у човнах, за умови присутності останніх). Беручи до уваги залучення у поході на Константинополь 860 р. 200 човнів¹⁸, сумарна чисельність воїнів, що мали взяти участь у ньому, за аналогічного числа човнів, відповідно може бути такою самою, як і в 907 р., – тобто 4000. Необхідно відзначити відштовхування Владіміра Пашуто від розрахунку 200 човнів по 40 воїнів¹⁹. Михайло Брайчевський відносив до походу 860 р. повідомлення Лева Диякона, в якому йдеться про 360 човнів, визначаючи кількість воїнів на понад 14000²⁰.

Стосовно переліку північних племен, поданих як у ПВЛ (“варягъ, словень, и чюди, и кривичи, и мерю ... и радимичи”), так і УЛЗ (“варяг и словень, чюдь, кривичъ”), залучених до походу 907 р., то, виходячи зі сучасного стану вивчення ймовірності існування шляху з півночі до Києва в IX–X ст.²¹, можна стверджувати їхню причетність до походів на Константинополь як малоімовірну. З цього приводу є чітка характеристика Г. Літаврїна: “Считаєм маловероятным, чтобы киевская знать и высшая знать всего Среднего Поднепровья, имея возможность воспользоваться высокой водой, по которой легко преодолеть пороги, ожидали бы не менее полутора месяцев “северян”²². На можливість подолання Порогів тільки під час весняного паводку вказував і Дмитро Яворницький²³. Виходячи від географічного розташування та принципів логістики, “на конех” могли піти хорвати, дуліби і тиверці (територія останніх розпочиналася одразу за нижнім Дунаєм), які входили до полянського племінного союзу²⁴. Безумовно,

¹⁴Литаврин Г. Г. О юридическом статусе... С. 79.

¹⁵Его же. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X веке и их юридический статус *Византийский временник: Studia Slavica*. Москва, 1991. С. 85.

¹⁶Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения *История культуры Древней Руси: Домонгольский период*. Т. 1: Материальная культура. Москва; Ленинград, 1951. С. 280–314.

¹⁷Шахматов А. А. Разыскания... С. 542, 686.

¹⁸Левченко М. В. Очерки... С. 59.

¹⁹Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 59.

²⁰Брайчевський М. Ю. Аскольд – цар київський *Його ж. Вибране*. Т. 2. Київ, 2009. С. 534.

²¹Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: теми руху на “путехъ” *Археологія*. 2010. № 2. С. 33.

²²Литаврин Г. Г. Условия... С. 85.

²³Эварницкий Д. И. Вольности... С. 49.

²⁴Брайчевський М. Ю. Походження Русі *Його ж. Вибрані твори*. Нью Йорк; Київ, 1999. С. 319–321.

збільшення зусиллями пізніших редакторів кількості племен, які взяли участь у поході, стало, відповідно, причиною збільшення кількості як човнів, так і воїнів. Тому збіг кількості човнів у ПВЛ (2000) і реальної кількості воїнів-гребців не є випадковим, а лише вказує на тенденцію редагування (по-суті фальшування, літописного тексту), виявлену ще зусиллями А. Шахматова. Можливо, це й стало причиною вилучення переліку будь-яких племен у запропонованих реконструкціях літописного тексту²⁵. Аналогічна тенденція спостерігається й у повідомленні під 6449(941) р. про 10000 човнів у поході князя Ігоря на Константинополь²⁶. Наведена кількість збігається з кількісними показниками Лева Граматика, згідно з якими в цьому поході взяло участь не більше 10000 воїнів²⁷. Подана явно фантастична чисельність човнів з'явилася внаслідок перетворення із наведеної у цитованого автора кількості воїнів.

Підтвердженням можливості залучення до походу 907 р. не більше 3000 воїнів можуть служити наступні аргументи. У цілому ряді джерельних переказів чисельність учасників походу характеризується поняттям “многo” або “множество”. Зокрема, це стосується також і повідомлення під 6415(907) р. (“Иде Олег на Греки... поя же множество Варягъ”). У той же час в УЛЗ у розповіді під 6430(922) р. вказано: “Игорь и Олг совокуписта вои многи, боле первых”²⁸. У цьому ж джерелі під 6524(1016) р. йдеться про перебіжчика від Святополка до Ярослава, який характеризує військо останнього словами “дружини много”²⁹. Згідно з реконструкцією А. Шахматова Найдавнішого зводу, “Ярослав... събъра вои мьногъ, Варягы и Словины”³⁰. Кількість “вои мьногъ” уточнюється у його ж реконструкції Новгородського зводу: “И събъра вои 4000: Варяг бьшеть тысяща, а Новгородцев 3000”³¹. У ПВЛ і УЛЗ відповідно: “И собра Ярослав Варягъ тысящю, а прочих 40 тысящъ”; “Ярослав пришед с новгородцы и варяг 1000. Наи новгородцев 3000”³². Підтвердженням слушності реконструкції А. Шахматова може служити повідомлення ПВЛ під 6551(1043) р.: “Посла Ярослав Володимира, сына своего, на Греки, и да ему воя многы”³³. Згідно з візантійськими джерелами, флот у цьому поході під керівництвом князя Володимира Ярославовича нараховував 400 човнів³⁴. Враховуючи попередньо вже подані розрахунки, кількість воїнів у даному поході могла сягати від 8000 до 16000. На користь першої цифри, крім наведених міркувань, можна додати ще й наступні аргументи. Варто врахувати наявність при цьому в князя Володимира крім батькової дружини ще й певної своєї. До подібного висновку схиляє повідомлення ПВЛ під 6435(1015) р. про присутню при князеві Борисові Володимировичу в поході проти печенігів так само й “отню дружину”. Натяк на можливість присутності з ним ще й своєї дружини наявний у переказі літопису: “И се слышавше вои, и разыдошасе отъ него, Борись же стояша съ отроки своими”³⁵. Згідно з даними УЛЗ, військо під керівництвом молодшого з Володимировичів мало сягати 8000 воїнів³⁶. Відповідно така кількість може сумувати чисельність двох дружин (“многo”+“многo”). Крім того, в ПВЛ розповідається про висадження на берег 6000 воїнів, що, згідно з висновками із

²⁵ Шахматов А. А. Разыскания... С. 542.

²⁶ Повість временних літ. С. 64, 558.

²⁷ Филошкин А. “...И бысть их бецисленно...” С. 684.

²⁸ Устюжский летописный свод. С. 22.

²⁹ Там же. С. 38.

³⁰ Шахматов А. А. Разыскания... С. 575.

³¹ Там же. С. 618.

³² Повість временних літ. С. 220. Устюжский летописный свод. С. 38.

³³ Повість временних літ. С. 242.

³⁴ Левченко М. В. Очерки... С. 389.

³⁵ Повість временних літ. С. 208.

³⁶ Устюжский летописный свод. С. 36.

підрахунків Митрофана Левченка, здійснених на підставі аналізу повідомлення Новгородско-Софійського зводу, повинно свідчити про конфлікт між руською та варязькою частинами війська князя Володимира Ярославовича³⁷.

Повертаючись до повідомлень візантійських джерел, зокрема Михаїла Псела, необхідно зазначити, що він вказує на вимогу русів (в особі князя Володимира Ярославовича) про сплату контрибуції у розмірі 1000 статирів на корабель. Оскільки під статиром візантійський історик мав на увазі номісму вагою 4,25–4,55 г³⁸ з обміном на срібло (дірхем вагою 3,9 г) 1/10, то відповідне переведення у вагу гривні (приблизно 200 г) дає приблизно 240 гривень на корабель, тобто 12 гривень на воїна (“на ключ”)³⁹. На такий спосіб можна вважати встановленим, що тільки гребців у човнах під час військових акцій русів було по 20 чоловік. Збільшення кількості присутніх у човні в двічі при поверненні могло статися, якщо в поході брала участь і сухопутна частина війська, або ж коли гребцями ставали полонені (про такий варіант йтиметься далі). Крім того, в даному разі можна зробити висновок, що за літописним терміном “множество” або “много” здатне стояти певне число $\min 3000$, $\max 4000$ воїнів.

Ще один факт, який необхідно відзначити, – згідно зі східними джерелами, максимальна кількість суден у військових акціях русів не перевищувала 500 човнів⁴⁰. Зокрема, виходячи з повідомлення Лева Диякона, що у поході князя Ігоря 941 р. злучено 10000 суден⁴¹, на підставі наведеного аналізу можна стверджувати про наявність тільки у човнах 10000 воїнів, розміщених відповідно на п'ятистах суднах (по 20 на кожному). Цілком можливо, Лев Диякон свідомо проводив аналогію власне з кількісними показниками війська, видавши цю кількість за чисельність човнів. Адже, згідно з даними ПВЛ, кількість війська князя Святослава сягала 10000⁴², у повному складі прибулих на Дунай на човнах. Неприсутність у цих човнах нікого, крім воїнів-веслувальників, може засвідчити опис зустрічі київського князя з візантійським імператором на березі Дунаю⁴³. Тобто, кількість човнів у балканських кампаніях князя Святослава могла сягати 500. Якщо ж виходити з даних Лева Диякона про 60000 Святославового війська, то відповідно човнів мало би бути 3000. У його повідомленні вказано, що руси (“скіфи”), довідавшись про наближення до Доростолу візантійського “вогненосного” флоту, яким “ромеи превратили в пепел на Евскинском [море] огромный флот Ингора, отца Сфендослава, ... собрали свои челны и подвели их к городской стене в том месте, где протекающий Истр огибает одну из сторон Дористола”. Тому малоімовірним виглядає, нібито можна було приховати від “грецького вогню” 3000 суден. Значно легше це було зробити за вигином русла Дунаю з однієї зі сторін Доростолу із 500 суднами.

У цьому контексті цікавим є повідомлення Іоана Скілиці про вилазку двох тисяч русів із князем Святославом на човнах за провіантом⁴⁴. Лише поверховий аналіз цього свідчення дає підстави сумніватися, неначе залучивши сотню човнів, можна було запастися провіантом на тривалий термін для 60000-ї армії, навіть коли на той час її чисельність і мала зменшитися через втрати. Встановити кількість здобутого провіанту дають можливість підрахунки, що

³⁷ Левченко М. В. Очерки... С. 397.

³⁸ Михаїл Пселл. Хронография / Перев. Н. Я. Любарского. Москва, 1978. С. 95, 281.

³⁹ Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов, 1980. С. 40, 63–64, 158.

⁴⁰ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских

писателей о славянах и русских. Санкт Петербург, 1870. С. 130–131.

⁴¹ Лев Диякон. История. С. 57.

⁴² Повість временних літ. С. 112.

⁴³ Лев Диякон. История. С. 82.

⁴⁴ Там же. С. 75–76, 128–129.

їх здійснив Г. Літаврін з розрахунку для 40 чоловік терміном на 1 місяць. Так, вага 40 чол.=3000 кг, відповідно при 20 чол. замість решти, можна взяти 1500 кг провіанту + 1200 кг провіанту місячної норми, власне, на 40 чол.+ замість 300 кг скарбу теж, оскільки, згідно із завданням, необхідно було завантажити продукти. У сумі це сягає 3000 кг продукту в одному човні, чого, згідно з місячною нормою, вистарчило на 100 чоловік. Відповідно, у 100 човнах можна було перевезти місячну норму провіанту на 10000 воїнів⁴⁵. Безумовно, дану вилазку можна було здійснити не скоріше, ніж у Подунав'ї розпочався збір урожаю, тобто десь у першій половині липня (жнив в Україні традиційно розпочинаються приблизно 20 липня).

При цьому існує очевидна необхідність аналізу відомостей візантійських джерел, зокрема Лева Диякона, про кількість руського війська під час Балканських кампаній князя Святослава. Більшість дослідників з максимальною довірою ставляться до повідомлення Лева Диякона, що наприкінці балканської кампанії з князем поверталось 22000 воїнів⁴⁶. Непрямим способом правдоподібність цих даних здатний підтвердити також Іоан Скіліца. Він вказав на частину руського війська (зі союзників: болгар, печенігів і мадярів) у кількості 308000 воїнів, загиблих поблизу Аркадіополю. У подальшому вже під Доростолом він визначав "всё множества его (Святослава – А. Б.) войска" на 330000 воїнів. Така неймовірна кількість в Іоана Скіліци могла з'явитись внаслідок простого арифметичного додавання кінцевої кількості війська при відході з Доростолу (22000), а також 308000 учасників Аркадіпольської баталії⁴⁷. Кількість у 22000 Святославова війська могла бути взятою або від Лева Диякона, або від першоджерела, яким користувалися обидва візантійських хроністи. Необхідно відзначити, що як у Лева Диякона так і Іоана Скіліци, незважаючи на "втрати" русів як під Аркадіополем, так і при взятті Преслава, йдеться про постійну і незмінну кількість війська, як на початок кампанії (в Іоана Скіліци відповідно напередодні битви під Аркадіополем), так і напередодні доростольського протистояння: 60000 і 330000 воїнів відповідно⁴⁸. Усе це дає підстави приймати очевидну відсутність втрат зі сторони руського війська, власне, на початок доростольського протистояння. Тим більше, з огляду на відзначення в обох візантійських авторів, що основу учасників битви поблизу Аркадіополю уклали союзники⁴⁹. У свою чергу, це дає підставу припустити втрати в основному серед них. Третій випадок, коли Лев Диякон, по-суті, твердить про 60000 руського війська, вказуючи як на залишок сил, так і втрати на кінець балканської кампанії: "Говорят, что из шестидесятитысячного войска росов хлеб получили только двадцать две тысячи человек избежавшие смерти, а остальные тридцать восемь тысяч погибли от оружия ромеев"⁵⁰. Загалом, якщо віднімати усі втрати від Аркадіпольської битви до укладення перемир'я, то київського війська мало залишитися тільки 9000, що дуже близько до даних про його загальну чисельність у літописах. У свою чергу, при відніманні тільки втрат під час доростольського протистояння, мало би залишитись приблизно 34 тисячі. Тобто, простий арифметичний підрахунок практично нічого не дає.

⁴⁵ *Литаврин Г. Г.* О юридическом статусе... С. 79.

⁴⁶ *Лев Диякон.* История. С. 81, 189.

⁴⁷ *Шангин М.* "Записка греческого топарха" как источник о войне русских на Балка-

нах 970 года и зимой 971 года *Исторический журнал.* 1941. № 9. С. 121.

⁴⁸ *Лев Диякон.* История. С. 44, 73, 122, 126.

⁴⁹ Там же. С. 58, 122.

⁵⁰ Там же. С. 81.

Тут хотілося б привернути увагу до наступних аспектів: по-перше, – спільність встановленої для обох джерел кількості тих, хто відбув до Русі, – 22000; по-друге, решта, яку Лев Диякон відносить до втрат руського війська під час усієї кампанії, в Іоана Скіліці теж чітко співвідноситься із частиною війська, сформованою, в основному, із союзників, зокрема тих, яким випало взяти участь у битві поблизу Аркадіополю. Можна припустити, що 308000 Іоана Скіліці є помилкою при переписуванні зі спільного джерела, де було подано 38000. Про ймовірність існування такого джерельного переказу може свідчити зізнання Лева Диякона стосовно його обізнаності з цими втратами лише опосередковано: "Говорят... остальные тридцать восемь тысяч погибли". Крім того, користуючись його даними, Іоан Скіліца мав би співставити наведені цифри зі сумарним показником 60000. Це є ще одним аргументом на користь існування вірогідного джерела⁵¹. Отже, співставляючи дані обох візантійських авторів, можна стверджувати: подані 38000 втрат не належать до руського війська, вірніше – руської частини війська князя Святослава. Підтвердженням такого висновку здатні послужити наведені дані логістики, тобто незмінна кількість човнів, на яких руси прибули і відбули з-під Доростолу. Ощадливе ставлення до човнів відзначають візантійські джерела. Тобто, на 500 човнах могло приплисти 10000 воїнів (по 20 на 500 човнах), і відбути могло 20000 (40 на 500). Тут єдине, що залишається додати, – що 968 р. князь відбув до Києва на конях (кінна дружина 3000 вершників⁵²), а повертався на Дунай Дністром, згідно з повідомлення В. Татищева, – на човнах, захоплених додатково воеводою Вовком у болгар. Важливо відзначити: акцентуючи увагу на човнах, цитований історик ніде не вказав на можливість певного їхнього надлишку, який міг би бути покинутим⁵³. Це здатне вказувати навіть на збільшення кількості човнів на 971 р. у порівнянні з 967 р.

Виникає необхідність встановити походження 38000 втрат у Лева Диякона, цілком можливо об'єктивно відображених у його джерелі. Уже згадувалося про сумарну чисельність втрат упродовж усієї балканської кампанії, згідно з візантійськими джерелами, здатну сягати приблизно 51000. Тому перша цифра, яку необхідно проаналізувати, – кількість загиблих під час військових дій поблизу Аркадіополю.

Насамперед варто привернути увагу до того, що, згідно з даними Лева Диякона, в битві при Аркадіополі з руської сторони взяло участь понад 30000 воїнів ("больше тридцати тысяч")⁵⁴. Це дорівнює акурат половині від загальної кількості руського війська, поданої у нього ж на 60000. У цьому контексті цікавим є співвіднесення з відповідними подіями повідомлення ПВЛ щодо твердження князя Святослава стосовно наявності у нього 20000 воїнів із подальшим уточненням літописця: "и прирче 10 тысящ; бе бо Руси 10 тысящ толко"⁵⁵.

Аналіз візантійських і руських джерел, який здійснили Євгеній Белов та Міхаїл Сюзюмов, вказав на дві тодішніх битви між руськими та візантійськими військами. Обидва дослідники чітко встановили, що візантійські джерела опустили битву, в якій перемогу здобули головні руські сили на чолі з князем Святославом, а руські джерела – битву, в якій Варда Склір переміг київську коаліцію⁵⁶. Принагідно варто б відзначити найімовірнішою причиною

⁵¹ Там же. Пор.: Шангин М. "Записка..." ... С. 121.

⁵² Фроянов И. Я. Киевская Русь. С. 58.

⁵³ Татищев В. История Российская: в 3 т. Т. 2. Москва; Ленинград, 1962. С. 51.

⁵⁴ Лев Диякон. История. С. 58.

⁵⁵ Повесть временных лет. С. 112.

⁵⁶ Белов Е. Борьба Великого князя Киевского Святослава Игоревича с императором Иоанном Цимисхием Журнал министерства

замовчування у джерелах київської традиції подій поблизу Аркадіополю власне участь у них вірних союзників князя – печенігів, щодо яких редактори (фальсифікатори) встановлювали чітку тенденцію трактування їх тільки як ворогів Києва. Цікаво пригадати також тезу В. Татіщева, в якій він стверджував, нібито решта 10000 – це союзники, серед яких відсутні печеніги, а замість них згадані власне поляки і мадяри⁵⁷. Тому стає цілком зрозумілим “уточнення” редактора щодо наведених “и прирче 10 тысяч”. Адже, якраз це число й сягає половини війська, аналогічної 30000 воїнів у Лева Диякона. Виходячи з даних візантійського хроніста про загибель з боку коаліції поблизу Аркадіополю 2/3 від усієї чисельності війська (20000 з 30000), можна вирахувати реальні втрати на основі даних літописів, що приблизно може сягати 7000 воїнів.

Наступні аналогічні кількісні показники стосовно руського війська у Лева Диякона пов’язані з обороною болгарської столиці Преслава, які сумарно сягають 15500, а також останньої битви під час доростольського протистояння – теж ще 15500 воїнів. У сумі ці втрати доходять до 31000. За таким підрахунком реальні втрати поблизу Аркадіополю (7000) і біля Преслава і Доростолу сумарно укладають 38000, що збігається з поданою у Лева Диякона підсумковою цифрою.

Щодо загиблих при обороні Преслава, то обидва візантійських хроністи вказують при цьому на русів. У той же час вже сама по собі сприймається дивною неприсутність водночас... болгарських оборонців власної столиці. Малоймовірно, аби в Преславі був відсутній болгарський військовий контингент. Підставою для такого сумніву може служити знаний опір останніх захисників болгарської столиці візантійцям у царському палаці, де, за свідченням Лева Диякона, зберігалися “скарби мисян”. З іншого боку, коли припустити чисельність тільки руського контингенту в Преславі на понад 15000 (згідно з Іоаном Скілицею, – 16500 “скіфів”), то, очевидно, не меншу кількість мав би нараховувати так само й болгарський. Лев Диякон твердить, нібито при обороні “погибло также множество мисян”⁵⁸. Безумовно, утримувати в одному місті (навіть коли це столиця) таку значну кількість війська, судячи з візантійських джерел, у мирний час не було потреби: напад Іоана Цимісіхія, як відомо, був несподіванкою. Крім того, якщо в добре укріпленому Преславі знаходилася така істотна кількість війська (навіть при втраті на його околиці 8500 воїнів), то малоймовірно, що імператор пішов би на штурм столиці. Неправдоподібність такої істотної кількості захисників Преслава відзначав ще А. Чертков⁵⁹. Аналогічно виглядає ситуація також і з Доростолом. Адже неймовірним видається само по собі перебування в обложеної фортеці понад 37000 воїнів (15500+22000) упродовж 3,5 місяців. Тим більше, перебування у ній аж 60000 воїнів. Тому тут необхідно привернути увагу до співпадіння сумарної кількості втрат при обороні Преслава та Доростолу (31000) із кількістю мобілізованого “болгарського війська, що виступило проти руського князя ще на початку балканської кампанії – 30000 воїнів: “мисяне собрали и выставили фалангу... в тридцать тысяч вооруженных мужей”. Цілком природно, переважаючою основою військового контингенту болгарської столиці мало бути власне болгарське військо. Свідченням того, що в Преславі був присутній незначний контингент русів, який, наймовірніше, вийшов зі столиці без значніших втрат, може послужити твердження Лева Диякона щодо князя Святослава: взнавши про взяття болгарської столиці, він “собрал всё войско тавроскифов, – около шестидесяти тысяч, ...

народного просвіщення. Ч. 170. 1873. Декабрь. Дьякона и Скилицы *Византийское обозрение*. С. 172–173; Сюзюмов М. Об источниках Льва Т. 2, вып. 1. Москва, 1916. С. 163–164.

выступил против ромеев”. Необхідно також врахувати досягнення кількості у 30000 воїнів болгарської армії при повній мобілізації, на момент нападу ще, однак, не проведеної. Здійснювати її після падіння Преслава, а також наступного полонення болгарського царя Бориса II із початком облоги Доростолу не було ні часу, ні можливості. Тому, цілком вірогідно, чисельність болгарського військового контингенту, ймовірно повністю знищеного візантійцями при обороні столиці, була значно меншою за 15000.

У даному разі вартим уваги є твердження Лева Диякона: “Сфендослав, узнав о поражении у Преславы”⁶⁰, здатне вказати лише на ту частину війська, якій випало взяти участь у бою на полі перед містом, тобто 8500 воїнів. Такий кількісний показник підтверджує Іоан Скіліца, уточнюючи: це військо візантійська армія застала зненацька поза межами міських стін під час військових вправ⁶¹. Жоден із візантійських авторів не подав при цьому, нібито усі ці 8,5 тисяч воїнів мали загинути біля стін Преслава. За словами Лева Диякона, вони “обратились в бегство и заперлись в стенах города”. Іоан Скіліца згідний з ним щодо останнього: “одни из них бесславно погибли, а другие укрылись в городе”. Можливо, їх остаточно знищено лише при наступній обороні царського палацу. Здійснюючи порівняння візантійських джерел, А. Чертков слушно зауважив: “Да и самое это роковое число 8000, не доказываетъ-ли, что оно поставлено на удачу ибо 8000 неприятелей выходятъ изъ Преславы, (Кедрин, Зонара, 72), 8000 убито в первый день (Лев Диякон 64), 8000 затворились въ царском дворе и все эти 8000 убиты во второй день (Кедринъ, Зонара, 73)”⁶².

Стосовно решти, то з переказу Лева Диякона стає зрозумілим: у Доростолі на момент падіння Преслава і дещо пізніше ще не було руського війська⁶³. Тому повідомлення про бій десь між Пліскою і Доростолом, можна вважати, належало стосуватися сутички між передовими силами візантійців і болгарським військовим контингентом із Доростолу. З іншого боку, не виключено, повино йтися про залишки військового контингенту, якому вдалося вийти з болгарської столиці. Підтвердженням цього можуть служити свідчення Лева Диякона, ніби цей загін мав відділитися від сухопутного війська русів, у той час, як із подальших повідомлень стає зрозумілим – усе руське військо прибуло до Доростолу на човнах. Іоан Скіліца, описуючи зазначений бій, уточнює кількість нападаючих “несколькох одержимых отчаянной дерзостью храбрецов” – біля 7000 воїнів. Далі він повідомляє, що лише після того “скифы подняли все множество его (Святослава – А. Б.) войска”⁶⁴.

Необхідно також врахувати як відстані, так і час для приготування до виступу руського війська з Переяславця, оскільки ініціатива належала, в даному разі, імператорові (відстань між Преславою і Доростолом – 117 км; від Переяславця до Доростолу суходолом – 144 км, відповідно Дунаєм відстань довша), що теж дає підставу стверджувати про неможливість сутички власне з русами. Цілком вірогідне завдання доростольського контингенту полягало в затриманні просування візантійського війська до прибуття князя Святослава в Доростол.

З іншої сторони, цікавим є сумарний показник преславського і доростольського контингентів, який сягає 15500 воїнів, відповідаючи власне окремо взятим втратам під Преславою і Доростолом. Відповідно напрошується

⁵⁷ Татищев В. История... С. 51.

⁵⁸ Лев Диякон. История. С. 58.

⁵⁹ Чертков А. Описание... С. 410–411.

⁶⁰ Лев Диякон. История. С. 73.

⁶¹ Там же. С. 124–125.

⁶² Чертков А. Описание... С. 411.

⁶³ Лев Диякон. История. С. 73.

⁶⁴ Там же. С. 73, 126–127.

висновок про елементарне подвоєння кількості втрат у тексті Лева Диякона. Одним із мотивів застосованого подвоєння могло бути намагання підвести цю кількість під загальну чисельність мобілізованого болгарського війська. У даному разі необхідно відзначити існування певної розбіжності із показником втрат під Преславою, поданим в Іоана Скіліци, який твердить про 16500 воїнів (8500+8000). Цілком можливо, якраз ця різниця у тисячу воїнів здатна вказати на кількість руського контингенту у Преславі під керівництвом Свенельда. Деякі з дослідників вважають, що під його керівництвом була своя дружина⁶⁵, хоча, згідно з даними літописів київської традиції, для таких тверджень немає ніяких підстав. Так, ПВЛ характеризує його підлеглих поняттям “отроків” (“отроци Свендельжи”), тобто належними до молодшої дружини. Відповідно, їхня кількість не могла бути більшою, ніж 1000 осіб⁶⁶. У статті під 6601(1093) р. йдеться про конфлікт великого київського князя Святополка Ізяславовича зі старшими дружинниками (“не здума с большею дружиною”), внаслідок якого біля нього залишилось 800 отроків⁶⁷, такою ж загалом могла бути й кількість зазначених “Свендельжих отроків”.

Очевидно, та частина болгарського військового контингенту, якій випало вціліти після сутички з візантійцями по дорозі до дунайської твердині, надалі брала активну участь у доростольському протистоянні. Уже було сказано, що усі втрати, приписані русам, насправді відносилися до їхніх союзників (відповідно 38000 чи 308000 воїнів), тому умовних 155000 загиблих під Доростолом і є втратами болгар, присутності яких і – відповідно – втратам, виходячи з попереднього аналізу, належалося бути значно меншими.

Щодо знищення власне руського війська, то необхідно привернути увагу до такого факту: Лев Диякон твердить лише один раз про поховання русів-язичників після бою, фактично вже під сам кінець доростольського протистояння. Враховуючи всю епічність та яскравість опису поховального обряду, очевидним є те, що візантійський історик цей обряд, який його так вразив, мав спостерігати на власні очі. Безумовно, все руське військо було язичницьким. Згідно з твердженнями Лева Диякона, воно неодноразово зазнавало втрат, тож є досить дивним, ніби йому не випало спостерігати такого незабутнього явища, як язичницький поховальний обряд-спалення раніше, упродовж усіх 3,5 місяців доростольського протистояння. Безумовно, буденний для Лева Диякона християнський обряд поховання болгарських воїнів міг не вражати, тому у візантійського хроніста зовсім відсутні відомості про нього й, відповідно, – втрати болгарів.

Ймовірність загибелі переважної більшості болгарських воїнів сприймається дуже високою. Щодо цього може свідчити відсутність згадки про них при переговорах між князем Святославом й імператором Іоаном Цимісхієм. Необхідно також відзначити подане в Лева Диякона збирання тіл загиблих побратимів русами власне при описі язичницького поховального обряду. Щось подібне зовсім відсутнє у попередніх випадках, у чому можна вбачати ще одне свідчення вірогідної відсутності втрат серед них до 20 липня 971 р.⁶⁸ Стосовно потенційної кількості, то враховуючи, що для кожного загиблого, згідно з язичницьким обрядом спалення, було необхідно розпалити індивідуальне вогнище – таку практику підтверджує подана у візантійського історика загальна

⁶⁵ Филошкін А. “...И бысть их бесчисленно...” ... С. 341; Артамонов М. И. Воевода Свенельд *Культура Древней Руси*. Москва, 1966. С. 30–35.

⁶⁶ Фроянов И. Я. *Киевская Русь*. С. 90.

⁶⁷ *Повість временних літ*. С. 332.

⁶⁸ *Лев Диякон*. *История*. С. 78.

кількісна характеристика “разложили много костров”⁶⁹, – малоімовірно, аби повинно було йтися про кілька сотень, що більше – тисячі загиблих. Максимум 100–200 тід, а то й менше. На підставі цього міркування можна зробити висновок про стосовно незначні втрати серед власне руського війська. Тим більше, як уже відзначено, у візантійських джерелах не зафіксовано того, що при відплитті з-під Доростолу до Русі князь Святослав мав покинути певну кількість човнів, які б виявилися зайвими через зменшену на той час унаслідок знищення у протистоянні чисельність війська.

Наступне завдання полягає у з’ясуванні звідкіля у Лева Диякона й Іоана Скіліци з’явилася кількість війська, якому випало повертатися до Русі, – 22000 воїнів. Уже було відзначено, що зазначена цифра здатна цілком “вписуватися” до чисельності човнів, на яких руси прибули на Дунай у тому випадку, якщо до 20 гребців додати ще 20 пасажирів. Єдине логічне пояснення, яке можна віднайти як у візантійських, так і руських джерелах, – це згадка про полонених⁷⁰. Щодо них, то дослідники навіть висловлювали думку, ніби це могли бути болгари⁷¹. Хоча для таких припущень жодне з доступних свідчень не здатне запропонувати ніяких підстав. Якщо візантійські джерела подають інформацію на такий спосіб, ніби однією з умов перемир’я було звільнення візантійських полонених, виконання якої немовби не повинно викликати якихось сумнівів, то руські джерела, зокрема ПВЛ, навпаки, стверджують, ніби полон князь Святослав мав забрати зі собою. Необхідно відзначити також: визнання у Лева Диякона наявності військовополонених візантійців – при відсутності у всіх джерелах відомостей про полонених русів – вже само по собі свідчить на користь достовірності даних київського походження. З іншого боку, стає цілком зрозумілим пасаж візантійського історика щодо уявлень русів про смерть і потойбічне життя. А також відповідної ганьби при потрапленні до полону, що суголосно зі словами князя Святослава на “коменті” й так само віднотованою у літописах його промовою перед битвою⁷².

Ще одним аргументом на користь переваги свідчень київського походження може бути проблема, яку свого часу випало поставити Льву Гумільову. Йдеться про те, чому “вогненосний” візантійський флот з 300 кораблів не спалив руський флот при відплитті того від Доростолу⁷³. По-суті, відповідь здатна запропонувати ПВЛ та інші джерела київської традиції, адже відзначений у них “полон бещисленъ” і мав послужити однією із гарантій (таким собі “живим щитом”) від віроломності візантійців, із якою, безумовно, мусів бути добре обізнаним князь Святослав (“егда како прелестивше изъбьютъ дружину мою и мене”)⁷⁴.

Само наведене повідомлення ПВЛ є досить інформативним, оскільки несе у собі відтінок порівняльної характеристики: “идеть Святославъ в Русь, вземъ именье много у Грек и полон бещисленъ, а с маломъ дружины”⁷⁵. З ознаками уточнення характеристика полону подана в УЛЗ: “идет Святослав в Русь, и вземъ у грек имение много и полон много и бесчислен, с малою дружиною”⁷⁶.

⁶⁹ Моця А. П. Население древнего Поднепровья IX–XIII вв. Киев, 1987. С. 44–46, 79.

⁷⁰ Повість временних літ. С. 120; Лев Диякон. История. С. 81–82.

⁷¹ Геденов С. Варяги и Русь. Ч. 1. Санкт-Петербург. 1876. С. 56.

⁷² Лев Диякон. История. С. 79–80; Повість временних літ. С. 112–114.

⁷³ Гумилёв Л. М. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1988. С. 236.

⁷⁴ Тут також варто згадати один із епізодів повідомлення Іоана Скіліци про нараду у князя Святослава перед фінальною битвою під Доростолом. На ній “одни советовали тайно удалиться ночью, другие – вернуться домой, попросив у ромеев мира и залогов верности, ибо нет другого пути к возвращению”: Лев Диякон. История. С. 130.

⁷⁵ Повість временних літ. С. 112, 116, 120.

⁷⁶ Устюжский летописный свод. С. 28.

По-суті, наведене свідчення здатне вказати на неабияку кількість військового полону, більшого навіть за руське військо. А також, незважаючи на залучене визначення “с малою дружиною”, – досить істотну водночас кількість й самого руського війська. Адже є очевидною необхідність такої чисельності, яка забезпечувала б можливість контролювати ситуацію і – відповідно – зарадити ймовірному бунтові серед проваджених полонених. Деякі з дослідників вважають лексеми зразка *множество, бе-щисла* і т. д. лише конструкціями, до яких звично вдавалися літописці з метою перебільшити реалії⁷⁷. Можливо, таке твердження є задовільним лише щодо кількісної характеристики речей. Що ж до чисельності людей, у даному разі воїнів або полону, то на прикладі наведеного аналізу кількісного показника руських воїнів і його взаємозв'язку з терміном “многo”, можна припустити аналогічну пов'язаність також і з окресленням “бещислен”.

У ПВЛ зазначена кількісна характеристика присутня декілька разів, зокрема в повідомленнях під 6476(968) і 6496(988) рр. У першому записі, де вона залучена двічі (“И оступиша Печенеги городъ в силе тяжце, бещисленное множество”; “идеть вои бещисленное множество”), як і в статті 6479(971) р., можливість вирахувати кількість воїнів досить проблематична. Проте вже у наступному повідомленні при розповіді про хрещення киян (“и снидеса бещисла людии”⁷⁸) завдяки встановленні у дослідженні Петра Толочка методології підрахунку чисельності населення міста, визначити її видається цілком можливим (площа міста: площа садиби помножена 60% і 6 членів однієї сім'ї). Враховуючи, що площа Києва на момент описаної події здатна була сягати 90 га, відповідно його населення доходило приблизно до 10–11 тисяч⁷⁹. Коли ж враховувати, що певна якась частина мешканців цілком могла “бойкотувати” християнізаційну акцію князя Володимира, під терміном “бещисла” належалося би вбачати 9–10 тисяч людей. Тут напрошуються певні можливі аналогії між терміном “бещисла” і зною лексемою “тъма” як відповідником чисельності у 10000⁸⁰. Це дає підстави розглядати їх вірогідними синонімами.

По-суті, прямим підтвердженням припущення про кількісний відповідник терміну “бещисла” (“бещислен”) є повідомлення Галицько-Волинського літопису (далі ГВЛ) під 6796(1288) р. про руйнування татарами на чолі з ханом Телебугою земель князя Лева Даниловича, внаслідок чого загинуло мирного населення “бещисленное множество” з подальшим переведенням застосованого словосполучення у кількісний показник, поданий як “полътретинадесять тысяч”⁸¹. Залучений при цьому чисельник Леонід Махновець подав як дванадцять з половиною тисяч⁸², у свою чергу Микола Котляр – пів і тринадцять тисяч⁸³. У даному разі різниця в перекладі і – відповідно – кількості не сприймається принциповою. Уже відзначалося про “уточнення” в УЛЗ кількості полону, який віз із-під Доростолу князь Святослав, – “полон мног и бещислен”. Виходячи від встановленої відповідності терміну

⁷⁷ Франчук В. Ю. Киевская летопись. Киев, 1986. С. 42.

⁷⁸ Повість временних літ. С. 102, 106, 184.

⁷⁹ Необхідно врахувати, що площа Києва тут без “города Володимира”, якого тоді ще не було, див.: История Киева. Древний и средневековый Киев / Под ред. Артеменко И. И. Киев, 1982. С. 68, 85; Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1976. С. 45.

⁸⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские

княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 255.

⁸¹ Летопись по Ипатскому списку / Издание Археографической комиссии. Санкт Петербург. 1871. С. 589.

⁸² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 436.

⁸³ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За редакцією члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 140.

“много” кількісному показнику 3000–4000 воїнів, а також поняття “бещислен” кількості у 9000–10000 воїнів, сумарна кількість спроможна сягати між 12000-ма і 14000 чоловік. Це дає підстави стверджувати: кількісна характеристика полону в УЛЗ “мног и бещислен”, згідно з аналогією із повідомленням у ГВЛ (“бещисленное множество”), здатна відповідати середній цифрі 13000 чоловік. Відповідно, якщо врахувати повідомлення ПВЛ про десятитисячне військо, з яким князь Святослав мав прибути на Балкани, то сумарний показник виявляється дуже близьким до кількості людей, що відпливали до Києва з-під Доростолу. Тим більше, коли врахувати встановлену ймовірність наявних втрат як вірогідно досить незначних (див. вище).

По суті, ще одним підтвердженням повідомлень джерел старокиївської традиції про 10000 Святославого війська може служити намагання Лева Диякона переконати в тому, нібито русів найняв імператор Никифор II за 15 кентинаріїв. Тому є вартими уваги розрахунки оплати руського найманця за один похід, що їх здійснив Г. Літаврін на підставі повідомлень Константина Багрянородного. Згідно з його підрахунками, оплата довінювала приблизно 10,3 номісам⁸⁴. Відповідно, якщо поділити цю оплату на 15 кентинаріїв (1кентинарій=100літрів=7200 номіс), то маємо приблизно 10000 воїнів. Беручи до уваги ту обставину, що візантійці змушені були давати провіант і на полонених, стає зрозумілим чому на кожного було нібито видано подвійну норму хліба – по 2 медимни. А вже, по-перше, максимальний термін повернення до Києва – 37 днів, який при необхідності міг бути скорочений до 30 днів і менше (про наявність такої необхідності може свідчити відсутність допомоги з Києва⁸⁵). Крім того, князю Святославу не було потреби брати запаси хліба на всю тривалість маршруту, а лише до о. Хортиця, де, згідно з надійно засвідченими археологічними і писемними джерелами, функціонувала своя база⁸⁶. Тому проблема т. з. голоду серед руського війська на Білобережжі, згідно з повідомленням ПВЛ, є предметом окремого розгляду. По друге, самі візантійці, згідно з рекомендаціями їхніх військових трактатів, брали запасів хліба на одного воїна на 1 місяць, тобто 1 медимн, незважаючи на ймовірність протяжніших термінів тривалості військових дій⁸⁷. Аналогічно з розрахунком на місячний термін запас продуктів брали і руси⁸⁸. Так, добовий раціон хліба візантійського воїна складав 1–2 лібри. Оскільки одна лібра сягала 327 г, чого, на думку Франсуа Осареса, при сучасній йому нормі для французького солдата 600 г, було недостатньо⁸⁹. У свою чергу, поділивши 1 медимн (12,8 кг)⁹⁰ на 30 днів, отримуємо 427 г добового раціону. У даному разі необхідно також враховувати безумовну відмінність добового раціону воїна та полоненого. Виходячи від наведених розрахунків, полон міг сягати приблизно 13000 осіб, решта з 22000 – 9000 були руськими воїнами. Тому, якщо використовувати норму хліба на воїна, згідно із рекомендаціями “Стратегікону”, – 327 г на кожного з 13000 полонених, то на кожного з решти 9000 воїнів припадатиме приблизно по 570 г.

⁸⁴ Літаврін Г. Г. О юридическом статусе... С. 65.

⁸⁵ Повість временних літ. С. 116; Лев Диякон. История. С. 130.

⁸⁶ Білецький А., Шаповалов Г. Вознесенський (Кічкаський) “скарб” – поховання-спалення X ст. Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Вінники. Львів, 2014. № 7.

С. 294–297.

⁸⁷ Лютвак Э. Стратегия Византийской империи. Москва, 2010. С. 448, 472–473.

⁸⁸ Літаврін Г. Г. О юридическом статусе... С. 79.

⁸⁹ Осарес Ф. Византийская армия в конце VI века. По “Стратегікону” імператора Маврикія. Санкт-Петербург, 2007. С. 78.

⁹⁰ Лютвак Э. Стратегия... С. 540.

Загальна кількість 22000 осіб є занадто великою на 2000 чоловік для більш-менш комфортного розміщення на п'ятистах човнах по 40 осіб. Але в контексті згаданого татищевського повідомлення про додаткові болгарські човни, згідно з аналогією із переказом Іоана Скіліци про вилазку на човнах 2000 русів за провіантом, можна припустити здатність цієї додаткової кількості сягати приблизно 100 човнів. Що не все болгарське військо під Переяславець прибуло на човнах, вказував В. Татищев: "тогда болгары пришед оступили Переяславец... выйти же с войском в Русь было неудобно, зане в поле и по Дунаю в лодиях болгары крепко стерегли"⁹¹. Відповідно, на кожен човен припадало на 15 руських воїнів по 20 полонених. Цікаво відзначити, що у залишку на кожен човен припадає 1,6667 осіб, у добутку на 600 човнів даючи 1000 осіб. Така кількість співпадає із ймовірною кількістю "свенельжих отроков". Їхній статус, воїн чи полонений, згідно не визначених даних візантійських джерел, можна віднести як до одних так і інших, однак це потребує окремого дослідження. Варто лише відзначити, що виходячи з наведених розрахунків про добову норму хліба на особу, радше, їх належалося би віднести до 13000 полонених.

У цьому контексті доречно буде знову згадати повідомлення під 6476(968) р. про чисельність печенігів, які обложили Київ, як "бещисленное множество", а також кількість війська князя Святослава, яке йшло на допомогу киянам, теж охарактеризовану тим самим поняттям "бещисленное множество". Уже сам по собі факт прибуття князя до Києва "на кони", тобто в кількості, що не могла бути більшою ніж 3000 воїнів кінної дружини⁹², проти 12–14-тисячного кінного війська печенігів ще й за умов пересування їхньою територією, виглядає досить неймовірним. До сфальшованості цього повідомлення привернув увагу А. Шахматов⁹³.

⁹¹ Татищев В. История... С. 51. Дане татищевське повідомлення є цікавим також тим, що згідно з ним у другий похід на Дунай і Балкани князь Святослав Хоробрий йшов десь із Дністра. У контенксті даного повідомлення викликає джерелознавчий інтерес колядка, яку записав Сергій Килимник. У ній, на думку професора, йдеться про князя Святослава. Зокрема, вона розпочинається зі слів: "Ой у Крем'янці та на ярмарці Славний коником грае... Коником грае, військо збирає Як військо зібрав, аж землі тяжко Пускає стріли, пускає стріли Та все на Царівгород, Город ворожий, Царгород...". С. Килимник вказує на згадку про Кременець як пізнішу вставку, оскільки перша джерельна нотатка про це місто відноситься у Галицько-Волинському літописі до 1226 р. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. 1. Львів, 1993. С. 78–80. Але, згідно з археологічними дослідженнями Олексія Ратича на Замковій горі в Кременці, поселення за старокиївської доби там було вже у Х ст.: Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 65. Згадку про Кременець Борис Ельгорт віднаходить ще під 1073 р.: Крезнавчий довідник "Кременець". Київ, 1969. С. 7. Цікаво також вказати, що запис у ГВЛ під

1226 р. пов'язний з приходом військ угорського короля зі союзним польським військом під командуванням краківського воєводи Пакослава, вказує на аналогію з татищевським повідомленням з Іоакімовського літопису, що стосується якраз другого походу: "имея помосць от тестя, князя угорского и князя ляцкого...": Татищев В. История... С. 111. Свідченням про прямий стосунок до Києва земель, які пізніше входили до Галицько-Волинської держави ще до походу князя Володимира на Червенські гради у 981 р., є також і печатка князя Святослава, знайдена на городищі Пліснеська: Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов Древнерусский город. Киев, 1984. С. 85–86. Загалом, про ймовірний рух князя Святослава з цих земель вказує також Мацей Стрийковський, зокрема: "Так Святослав... знову пішов на Болгарію. Проходячи біля Чорного моря через Дакію і Волощину переправився через Дунай, де лежить головне місто Болгарії Переяславець та навальним штурмом здобув його": Стрийковський М. Хроніка польска, литовська, жмудська і всієї Русі Дзвін. 1990. № 2. С. 123.

⁹² Фроянов И. Я. Киевская Русь. С. 58.

⁹³ Шахматов А. А. Разыскания... С. 126.

Враховуючи участь печенігів у поході на Схід відразу після київських подій в 968–969 рр.⁹⁴, можна припустити їхню причетність до східної кампанії 964–965 рр.⁹⁵ Разом із їхньою активною участю у балканській війні проти візантійців влітку 970 р. це дає підстави прийняти їх залучення як союзників князя Святослава на її початку, в 967 р. Тому вважаємо цілком не випадковим збіг у характеристиці кількості печенігів і війська князя Святослава, поданих устами Претича поблизу Києва. Крім того, коли мати на увазі рух князя до Києва “на кони”, то безумовно, названої кількості воїнів було зовсім недостатньо для війни з імперією, яка, згідно зі свідченнями Лева Диякона, в 971 р. мала виставити проти князя Святослава 13000 вершників, окрім елітного загону “безсмертних”⁹⁶. Відповідно до аналогії із походом князя Ігоря 944 р. і свідчень Ібн Хаукаля (“шип русиев и их сила”⁹⁷), печеніги у походах князя Святослава повинні були виступати власне як кіннота. Беручи до уваги повне знищення печенігів, згідно зі свідченнями Іоана Скілиці, в оточенні поблизу Аркадіополю, і виходячи з наведеного аналізу відомостей Лева Диякона про втрату 2/3 війська союзників, можна приймати 7000 загиблих за власне степовиків⁹⁸. Коли ж врахувати, що князь Святослав міг не всіх печенігів відіслати проти Варди Скліра, оскільки недоцільно було залишати себе з мінімальною кількістю кінноти, то, цілком ймовірно, сумарна кількість печенізької кінноти (війська) як мінімум могла сягати 9000 вершників. На такий спосіб уся кіннота князя Святослава мала би нараховувати понад 12000 вершників, загалом відповідаючи при цьому наведеним зафіксованим у джерелах числовим параметрам характеристики “бещисленное множество”.

Як уже згадувалося, причиною фальшування аналізованого повідомлення є намагання виставити традиційних союзників князя Святослава печенігів за його супротивників, відповідно на такий спосіб приховуючи справжніх ворогів. У той же час, оскільки в УЛЗ вказано про “полон мног и бесчислен”, при розглянутій прийнятій кількісній характеристиці поняття “много” у 4000 осіб повинно йтися, відповідно, про відзначених 13000 полонених.

Безумовно, запропонований висновок щодо такої чисельності військово-полонених візантійців вимагає очевидного перегляду уявлень стосовно ходу і наслідків як усього доростольського протистояння, так і прикінцевої битви під час тодішньої війни. Лише аналіз самої останньої битви вимагає окремої публікації, тому в даному разі необхідно зупинитися на констатації фактів, зафіксованих у візантійських авторів, та даних археології.

Уже відзначено, що про полон згадували як візантійські, так і руські перекази, з тією лише різницею, що перші стверджують, ніби князь Святослав мав повернути полонених згідно з договором⁹⁹. У той же час візантійські джерела вказують на цілком протилежне, подаючи при цьому текст самого договору, в якому про звільнення полонених не сказано ані слова. Попередній аналіз щодо кількості руського війська показав більшу достовірність київських джерельних свідчень стосовно обставин тодішньої війни. Тому щодо встановленої, згідно з проведеним аналізом кількості полонених, належалося би привернути увагу до наступних фактів.

⁹⁴ Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времён Святослава *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования*. Москва, 1976. С. 98–99.

⁹⁵ Там же. С. 94.

⁹⁶ Лев Диякон. *История*. С. 79.

⁹⁷ Повість временних літ. С. 66; Калинина Т. М. Сведения... С. 98–100.

⁹⁸ Лев Диякон. *История*. С. 59,123.

⁹⁹ Там же. С. 82.

Перш за все, необхідно системно врахувати археологічний матеріал знаного Вознесенського поховання на лівому березі Дніпра біля о. Хортиця, належність якого князеві Святославу, незважаючи на усю – свого часу – дискусійність, тепер виглядає практично вирішеною¹⁰⁰. У ньому віднайдено, зокрема, візантійський військовий знак – орла, що бореться зі змією. На грудях орла зображена монограма, яку Леонід Мацулевіч розшифрував як ім'я воєнначальника Петра (“Петрове”). Враховуючи датування речового комплексу поховання X ст., єдиним відомим візантійським воєнначальником цього часу з таким ім'ям є стратопедарх Петро. У Вознесенському похованні виявлено також цілий ряд військових речей візантійського виробництва, зокрема стремена (33 пари) і бляшаний панцир, які датуються другою половиною X ст. Безумовно, дані речі повинні бути інтерпретовані військовими трофеями. Це дає підставу стверджувати, що їх власник не міг бути похований сам. Оскільки є усі аргументи вважати вознесенські речові знахідки за символічне жертвопринесення, відповідно їх власники повинні бути визнані військовополоненими. Найправдоподібніше, їх теж мали принести в жертву при здійсненні поховального обряду¹⁰¹. Це, згідно з повідомленнями Лева Диякона, повинно було відповідати уявленням русів про потойбічне життя¹⁰².

Стосовно різниці між кількістю полону і кількістю речей у похованні, то безумовно, саму чисельність у ньому відображено тільки символічно, свідченням чого є перш за все орел (тут доречно згадати оцінку вознесенської кількості речей в М. Брайчевського: “тридцять вершників, крім самого начальника, це ж, – ціле військо”¹⁰³). Необхідно врахувати, що якась частина цього полону могла загинути при плаванні, особливо вгору Дніпром, оскільки безумовним є факт його використання як веслярів, або, якщо бути докладнішим, виходячи з їхнього актуального тоді статусу, – каторжан-“галерників”. У свою чергу, щодо решти полону, то в даному разі привертають увагу свідчення Якова Новицького і Дмитра Яворницького про о.(Малий) Дубовий (пізніша назва Пурисів), що знаходився на північ від Хортиці, після паводку. Зокрема, Я. Новицький, згадуючи при описі його поверхні “масу костей: здесь из подъ песка, обнажались рёбра, позвонки, черепа и проч.”, уточнював важливу деталь. За його словами, “в одном месте находили обезглавленные остовы, в другом – одни черепа с нижнею челюстью, без шейных позвонков, въ третьем отдельныя части скелетов”¹⁰⁴. У свою чергу, Д. Яворницький теж вказував: “При осмотре Малаго-Дубоваго острова оказалось, что вся почти поверхность его усеяна человеческими костями: там валяется рука, там торчит нога, там виднеется череп, там лежит вместе с зубами нижняя челюсть”¹⁰⁵). Цінність даного уточнення полягає у здатності відзначених при цьому відомостей дуже нагадувати обряд жертвопринесення, який здійснили повсталі бодричі з єпископом Іоаном у

¹⁰⁰ Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі *Археологія*. Т. 3. Київ, 1950. С. 37–63; Білецький А., Шаповалов Г. Вознесенський (Кічкаський) “скарб” ... С. 285–299; Білецький А. В. Вознесенське поховання: проблема інтерпретації *Проблеми археології Подніпров'я: Науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії*. Дніпропетровськ, 2012. С. 40–49.

¹⁰¹ Білецький А. В. Вознесенське поховання... С. 46.

¹⁰² Лев Диякон. *История*. С. 79; Грушевський М. Твори: У 50-ти т. Т. 6. Львів, 2004. С. 105.

¹⁰³ Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і не знайдені. Київ, 1992. С. 41.

¹⁰⁴ Новицький Я. С берегов Днепра *Сборник статей Ектеринославского научного общества по изучению края. К XIII археологическому съезду*. Екатеринбург, 1905. С. 167–168.

¹⁰⁵ Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1888. С. 195.

1002 р. в Ретрі: “варвары отрубили ему руки и ноги, тело выбросили на дороге, голову же отсекли и воткнув на копьё, принесли её в жертву богу своему Редегасту в знак победы”. Аналогічним за характером є також опис поведінки русів із полоненим магістром Іоаном Куркуасом: “Тесно окружив [магистра], они зверским образом изрубили его вместе с доспехами своими мечами и секирами, насадили голову на копьё, водрузили её на башне и стали потешаться над ромеями [крича], что они закололи их императора как жертвенное животное”¹⁰⁶. Підсилює схожість із обрядом також те, що згадані частини тіл знаходились на острові в окремих ямах¹⁰⁷. Крім того, дослідник відзначив ще одну важливу деталь: крім людських кісток, на Малому Дубовому було виявлено також “целые груды кострищ, состоявших из золы костей и черепков глиняной посуды разной окраски”¹⁰⁸. Перелічене здатне пригадувати обряд тризни. Те, що місце для здійснення обряду не є випадковим, свідчать як назва острова, його розміщення, так і перекази про одного з трьох Зміїв, який проживав на ньому (ще один на Хортиці і Цар-Змій на острові Перун)¹⁰⁹. Побутування такого обряду жертвопринесення серед слов'ян, зокрема русів, спроможні доводити також і фольклорні дані¹¹⁰.

Ще одним важливим непрямим свідченням як про полон, так і неоднозначне положення візантійської армії після останньої битви поблизу Доростолу, є повідомлення болгарської хроніки Манасії, згідно з якою, з-під Доростолу князь Святослав “дошедь въ Печенегѣ тамо скончася со всеми своими вземъ вься царския белеги (белеги – знаки)”¹¹¹. Якщо ПВЛ термін “вземъ” вживає у значенні майна, то ГВЛ у значенні майна і полону¹¹². Враховуючи відсутність прикладів залучення терміну “вземъ” після походів князів Олега та Ігоря, оскільки при цьому відсутні сутички з візантійською армією (у 941 р. руська флотилія зазнала поразки) і захоплення міст, можна стверджувати приховування під наведеним терміном як військових трофеїв, так і полону. Необхідно підкреслити також відповідність і адекватність терміну “вземъ” термінові “дань”. Наступне, що хотілося би відзначити в даному повідомленні, це виділення з-поміж трофеїв царських знаків – “белег” (А. Чертков пояснює даний термін так: “это слово, у южных Словенъ, употребляется вместо нашихъ: знакъ, примета, знамение”¹¹³). Безумовно, ніяк не можуть при цьому магіся на увазі болгарські царські знаки як трофеї, забрані після перемоги Іоана Цимісіхія до Константинополю¹¹⁴. У контексті повідомлення ПВЛ про “вземъ имения много у Грек” повинно йтися тільки про царські знаки візантійського імператора.

До матеріальних свідчень цих знаків може відноситися й уже пригадане військове навершя у вигляді орла¹¹⁵. Свого часу Л. Мацулевіч здійснив спробу розтлумачити 12, згідно з його термінологією, “накладок-шариков” вздовж спини орла. Зокрема, він, згадуючи про винятково шанобливе ставлення до числа 12 у Східній Римській імперії, в основі якого лежало християнське тлумачення цього

¹⁰⁶ Славянские хроники. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский / Перевод В. Дьяконова, Л. Разумовской. Москва, 2011. С. 180; *Лев Диакон. История*. С. 78.

¹⁰⁷ *Новицкий Я. С берегов Днепра...* С. 167.

¹⁰⁸ *Его же. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. Запоріжжя, 2005.* С. 53.

¹⁰⁹ Там же. С. 16.

¹¹⁰ *Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.* Москва, 1987. С. 222.

¹¹¹ *Геденов С. Варяги...* С. 56.

¹¹² *Летопись...* С. 529, 582.

¹¹³ *Чертков Д. Ч. О переводе Манассиной летописи на словенский язык Русский исторический сборник.* Т. 6. Москва, 1843. С. 118.

¹¹⁴ *Лев Диакон. История.* С. 82–83.

¹¹⁵ *Білецький А. В. Вознесенське поховання...* С. 46.

числа як дванадцяти апостолів, за часів імператора Юстиніана I відображене в легенді про “чудесний” 12 легіон, парадоксальним способом здійснив спробу заперечити візантійське походження самого наверхня. Хоча подальші його висновки лише підтверджують таке походження, як і постійне й безперервне використання цього військового значка аж до воєнних дій на Балканах у 970–971 рр.¹¹⁶

Цікаво відзначити свідчення Прокопія Кесарійського. Розповідаючи про “чудесне” віднайдення решток 40 легіонерів 12 легіону при будівництві в Константинополі церкви святої Ірини, він перед тим навів аналогічну розповідь про появу тіл трьох апостолів під час реконструкції храму Дванадцяти апостолів, що ставить у пряму залежність і взаємозв'язок як самі розповіді, так і водночас їхню ідеологічну символіку¹¹⁷. Особливого значення ідеологічний (релігійний) фактор у Візантії набуває за часів воєнної діяльності імператора Никифора Фоки¹¹⁸.

У контексті розуміння як самого наверхня, так і т. з. “накладок” цікавими є повідомлення з “Алексіади”. Так, імператор Олексій I перед битвою з Боемундом “передал им (своім военначальникам – А. Б.) не только отряды, но и все императорские знамёна... С восходом солнца Боэмунд увидел построённые в фаланги ромейские отряды, царские значки, копья, усаженные серебряными звездами, и коней, покрытых царскими пурпуровыми сёдлами... Построив таким образом войско, он (Боемунд – А. Б.) вновь поступает по своему обычаю: считая что в этом месте, где он увидел царские знамёна, находится и самодержец”. Ярослав Любарській уточнив у коментарях, чому Боемунд був впевнений у присутності імператора: “Алексей обрядил своего брата Адриана в императорские одежды, дал ему войско и приказал стоять против войска Роберта”¹¹⁹. У доповненні до цього варто б навести ще одне характерне повідомлення з цитованого джерела: “Император сразу же отобрал лучших из имевшихся при нём воинов, дал им значки и обитые серебряными звездами скипетры и отправил на помощь Абу-Касиму”. У коментарях до цього повідомлення дослідник, зокрема, уточнив наступне: “Мы сохраняем термин скипетры... у византийских авторов он нередко употребляется в значении “знамя”, “значок”¹²⁰.

Така важлива ознака царських знаків, як срібні цвяхи дає підстави ототожити з ними вознесенського (нешкребівського) орла, вздовж спини якого вони якраз знаходяться. На підставі того факту, що подібні військові знаки надавалися найкращим добірним загонам візантійської армії, тобто “безсмертним”, які знаходилися при імператорові, можна стверджувати про присвоєння їм, відповідно, легендарного номеру з належною символікою з дванадцятьох срібних цвяхів на спині орла¹²¹. Отже, повний набір царських знаків (інсигній) імператора у поході і під час бою, згідно з повідомленнями “Алексіади”, наступний: царські знаки – скипетри, оббиті срібними цвяхами (орел), коні, покриті царськими пурпуровими сідлами, і царський (імператорський) одяг.

Безумовно, під імператорським одягом мається також на увазі й вінець, оскільки ці поняття вважались нероздільними¹²². Згадка про присутність

¹¹⁶ Мацулевич Л. А. Войсковой знак V в. Византийский временник. Т. 16. Москва, 1959. С. 196–199, 199–205; Білецький А. В. Вознесенське поховання... С. 44–46.

¹¹⁷ Прокопий Кесарийский. О постройках / Пер. Кондратьева С. П. Вестник древней истории. № 4. Москва, 1939. С. 215–219.

¹¹⁸ Лев Диакон. История. С. 11; Стратегика императора Никифора / Изд. Кулаков-

ский Ю. А. Записки Императорской академии наук. Т. 8. № 9. Санкт-Петербург, 1908. С. 39.

¹¹⁹ Анна Комнина. Алексиада / Перев. Я. Н. Любарского. Москва, 1965. С. 167–168, 507.

¹²⁰ Там же. С. 195, 524.

¹²¹ Лев Диакон. История. С. 70, 80.

¹²² Там же. С. 82–83; Анна Комнина. Алексиада. С. 61; Константин Багрянородный. Об управлении... С. 55.

царських знаків під час антируської кампанії Іоана I Цимісхія у квітні 971 р. збереглася у Лева Диякона¹²³. У той же час після доростольського протистояння Іоану Цимісхію для тріумфу городяни винесли “венцы и скипетры, отделанные золотом и драгоценными камнями”¹²⁴. Розглядати це як необхідну процедуру немає підстав, адже вона неприсутня при описі тріумфу імператора Никифора II Фоки¹²⁵. Крім того, постає питання відсутності згаданих під Преславою золотих імператорських знаків, що сяяли чудесним блиском, на час проведення тріумфу. Ситуація ускладнюється ще й тим, що імператор відмовляється піднятися на колісницю, порушуючи тим самим усталену процедуру святкування тріумфу. Загалом, весь тріумф був обставлений так, що перемога при цьому святкувалася винятково над болгарами, безпосередньо виступаючи детронізацією болгарського царя, якого, по-суті, обманом привезли до візантійської столиці¹²⁶. Описана поведінка далекого від ідеалів скромності Іоана Цимісхія сприймається тим дивнішою на тлі його попередника – суворого аскета Никифора Фоки. Після значно скромнішого за його масштабами і досягненнями сирійського (зняття контрибуції з двох міст) походу восени 972 р. Іоан Цимісхій в’їхав до столиці з тріумфом¹²⁷. Очевидно, одним із подібних царських знаків (скіпетрів) є вознесенський орел, а 33 пари стремени могли належати власне “безсмертним”, про що свідчить бляшаний панцир¹²⁸. Крім того, як зазначав Михайло Міллер, у самому вознесенському похованні “було чимало частково стоплених, або поламаних – срібних речей, з яких більшість – церковне начиння: кадила, чаші, дискоси і т. п. Деякі речі не було відзначено взагалі, оскільки весь матеріал не було науково оброблено”¹²⁹. Звідсіля ймовірність присутності решти царських знаків у похованні як жертвопринесення видається дуже переконливою.

Ще одним істотним фактором, здатним пролити світло на стан візантійської армії після доростольського протистояння, є розгляд у Лева Диякона на рівні з руською також ще й арабської загрози¹³⁰. Напад арабів відбувся, згідно з повідомленням Ях’ї Антіохійського, десь між жовтнем 970 та вереснем 971 р. Однак вирішувати нововиниклу проблему Іоан Цимісхій розпочав лише у вересні-жовтні 972 р., тобто щонайменше через рік і два місяці¹³¹. І це при тому, що Ях’я виправдовував таке відкладення реакції щодо нововинкової арабської проблеми зайнятістю імператора війною з русами, яка закінчилася наприкінці липня 971 р. По-суті, істориків з Антіохії на такий спосіб випало висловитися стосовно стану візантійської армії після нещодавно закінченої війни на Дунаї, а також причин самого цього стану. Тому єдиним поясненням пригаданої “скромності” (відмови від тріумфу) у поведінці Іоана Цимісхія, як і відсутності необхідних при імператорові царських знаків та винесення “запасних”, а також відкладення вирішення більше ніж на рік нової східної проблеми, було катастрофічне становище власне візантійської армії після Доростолу, свідомо замовчане як у візантійських джерелах, так і в Ях’ї. У цьому контексті складно назвати співпадінням наведеної, згідно з проведеним аналізом, кількості

¹²³ Лев Диякон. История. С. 71.

¹²⁴ Там же. С. 82.

¹²⁵ Там же. С. 36.

¹²⁶ Там же. С. 82.

¹²⁷ Там же. С. 19, 175, 36.

¹²⁸ Білецький А. В. Вознесенське поховання... С. 45–46.

¹²⁹ Міллер М. Могила князя Святослава Старожитності. № 7–8, 9–10. Київ, 1993. С. 57–58.

¹³⁰ Лев Диякон. История. С. 55.

¹³¹ Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского / Перевёл Барон В. Р. Розень. Санкт Петербург, 1883. С. 181, 184.

полону з кількістю візантійської кінноти у болгарському поході Іоана Цимісіхія (13000 вершників, не враховуючи “безсмертних”, чисельність яких сягала 504 або навіть 384 вершників)¹³² зі знайденим у вознесенському похованні як жертвопринесення спорядженням кіннотників візантійського виробництва. Безумовно, не усі полонені були кіннотниками, як і не усі “безсмертні” потрапили до полону, але власне їхнім розгромом поблизу Доростолу можна пояснити відсутність відомостей про них не тільки в найближчих наступних військових кампаніях Іоана Цимісіхія, а й надалі – аж до самої середини XI ст.¹³³

Отже, співставлення даних археології із переказами літописів київської традиції та результатами аналізу візантійських джерел дає підстави зробити висновок про катастрофічне становище візантійської армії на чолі з імператором Іоаном I Цимісіхієм після доростольської війни. Це підтверджує кількість руського війська і чисельність візантійського полону, виявлена завдяки аналізу з використанням принципів логістики, що, по-перше дає підставу стверджувати більшу достовірність даних київських джерел, по-друге, вимагає докладнішого поглибленого аналізу перебігу подій доростольського протистояння, зокрема, останньої битви, і, відповідно, – наслідків балканських кампаній загалом. Крім того, черговий раз підтверджено висновок А. Шахматова щодо вставного (сфальшованого) характеру повідомлення про договір князя Святослава з імператором Іоаном I Цимісіхієм¹³⁴.

Технологічний коледж Національного лісотехнічного університету України

¹³² Кучма В. В. Византийские военные трактаты VI–X вв. как исторический источник *Византийский временник*. Т. 44. Москва, 1979. С. 68; Лев Диакон. История. С. 70.

¹³³ Шилов К. К вопросу о военных ре-

формах Никифора II Фоки их социальных последствиях *Византийский временник*. Т. 60(85). Москва, 2001. С. 42–43.

¹³⁴ Шахматов А. История русского летописания. Санкт-Петербург, 2003. С. 23.